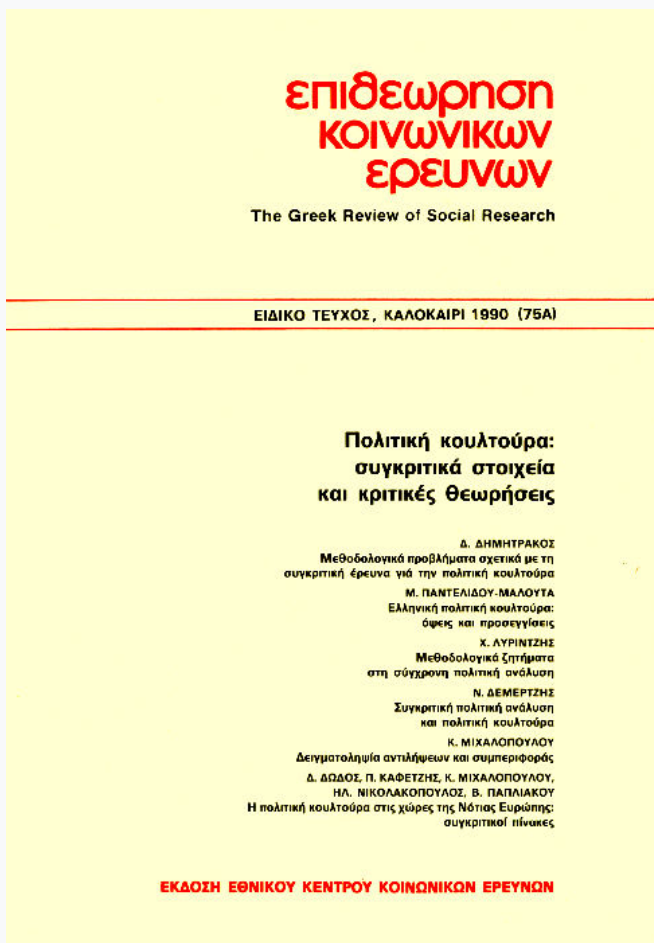

The Greek Review of Social Research

Vol 75 (1990)

75, A: Ειδικό τεύχος: Πολιτική κουλτούρα: Συγκριτικά στοιχεία και κριτικές θεωρήσεις

Μεθοδολογικά προβλήματα σχετικά με τη συγκριτική έρευνα για την πολιτική κουλτούρα

Δ. Δημητράκος

doi: [10.12681/grsr.878](https://doi.org/10.12681/grsr.878)

Copyright © 1990, Δ. Δημητράκος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Δημητράκος Δ. (1990). Μεθοδολογικά προβλήματα σχετικά με τη συγκριτική έρευνα για την πολιτική κουλτούρα. *The Greek Review of Social Research*, 75, 5–17. <https://doi.org/10.12681/grsr.878>

Δ. Δημητράκος

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ
ΤΗ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Κατά τον ορισμό των Almond και Verba, πολιτική κουλτούρα είναι η ιδιαίτερη κατανομή προτύπων προσανατολισμών σε πολιτικά αντικείμενα μεταξύ των μελών ενός έθνους.¹ Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι στην πολιτική κουλτούρα πρέπει να συμπεριλάβουμε όλα όσα περιέχονται στο σύστημα αξιών, δοξασιών ή γνώσεων μιας συγκεκριμένης κοινότητας ανθρώπων, και μέσω των οποίων πραγματοποιείται αυτή η «κατανομή προτύπων προσανατολισμών», αλλά τα βασικά στοιχεία για την πλειονότητα των πολιτών που δίνουν νόημα και ευστάθεια στο σύστημα, τους ρητούς ή άρητους κανόνες, καθώς και τις λανθάνουσες προϋποθέσεις της λειτουργίας του.

Η θεωρητική δυσκολία της μελέτης πάνω στην πολιτική κουλτούρα συνίσταται στο ότι το ζητούμενο (η συγκεκριμένη πολιτική κουλτούρα μιας χώρας) πρέπει να οριστεί μέσα από μήτρες, η κατασκευή των οποίων προϋποθέτει πως είναι ήδη γνωστή η πολιτική κουλτούρα ή τουλάχιστον ορισμένα στοιχεία της. Ένας μελετητής του θέματος, ο Walter Rosenbaum,² παραθέτει έναν κατάλογο από τα στοιχεία που πρέπει να αναζητήσει ο ερευνητής: αντιδράσεις των πολιτών όσον αφορά τους κρατικούς θεσμούς, τα κρατικά σύμβολα, τους κανόνες της πολιτικής, πώς κρίνουν τις «εισροές», δηλαδή τη διοχέτευση αιτημάτων, και τις «εκροές», δηλαδή τη λήψη πολιτικών αποφάσεων, πώς κρίνεται η πολιτική καταλληλότητα και ο ρόλος των κυβερνώντων κλπ.

---

* Ο Δ. Δημητράκος είναι ερευνητής στο ΕΚΚΕ.

1. Gabriel Almond και Sidney Verba, *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, New Jersey, 1963, σελ. 13-14.

2. Walter A. Rosenbaum, *Political Culture*, Λονδίνο, 1975, σελ. 6-9.

Το κείμενο μεθοδολογικό ερώτημα που τίθεται είναι αν αυτός ο κατάλογος —που διαφέρει από συγγραφέα σε συγγραφέα και από έρευνα σε έρευνα— είναι κατασκευασμένος με βάση κάποιο γνωστικό υπόβαθρο, κάποιες κεκτημένες γνώσεις που έχουμε εκ των προτέρων, ή αν συμβαίνει το αντίθετο, αν, δηλαδή, είναι εμπνευσμένο αποκλειστικά από το αντικείμενο που θέλουμε να ερευνήσουμε. Είναι φανερό ότι, πάντως, δεν είναι προϊόν κάποιας *a priori*, «αναλυτικής» σκέψης αλλά μιας «συνθετικής» εμπειρικής προ-γνώσης που έχουμε, την οποία χρησιμοποιούμε για την κατασκευή ενός ερωτηματολογίου, με την προοπτική να το τροποποιήσουμε στη συνέχεια ανάλογα με τα στοιχεία της «ιδιαιτερότητας» του αντικείμενου αυτού, που τυχαίνει και αυτά να τα γνωρίζουμε εν μέρει, και ανάλογα με την πρόοδο της έρευνας στο προκαταρκτικό στάδιο, η οποία μπορεί να μας υποδείξει νέες τροποποιήσεις που θα ήταν σκόπιμο να γίνουν.

Αυτά φαίνονται ίσως αυτονόητα σε κάθε ερευνητή. Αλλά στην επιστήμη τίποτε δεν είναι αυτονόητο και είναι συχνά αναγκαίο οι κατά κλάδους ερευνητές και επιστήμονες να δίνουν μεγάλη προσοχή στις αντιρρήσεις και τις κριτικές των σκεπτικών όσον αφορά την εγκυρότητα των μεθόδων τους και τη νομιμότητα των εφαρμογών τους στο συγκεκριμένο πεδίο έρευνάς τους.

Στο κείμενο που ακολουθεί, θα εξετάσω ορισμένες τέτοιες αντιρρήσεις στη νομιμότητα της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας και στη δυνατότητα διεξαγωγής οποιασδήποτε επιστημονικής έρευνας στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης. Στη συνέχεια, θα προσπαθήσω να ανατρέσω την επιχειρηματολογία αυτής της κριτικής και να βασισώ τη νομιμότητα αυτής της έρευνας σε άλλες μεθοδολογικές αρχές από εκείνες που επικαλείται ο κριτικός της. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος, θα κάνω μερικές παρατηρήσεις όσον αφορά την παρούσα έρευνα, με κύρια αναφορά στη μελέτη του Τάκη Καφετζή «Ευρωπαϊκός Νότος: σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής» (ειδικό τεύχος της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*, 1988, τεύχος 69Α, σελ. 24-66), για να δείξω πώς λειτουργούν οι αρχές που θα προτείνω.

1. Η ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Η υπολανθάνουσα προϋπόθεση των Almond και Verba στο *Civic Culture*, την οποία δέχονται όλα τα ερευνητικά προγράμματα που λαμβάνουν ως αφετηρία αυτό το έργο, είναι το επιστημονικό status της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης: το γνωστικό μας υπόβαθρο στην κατασκευή ενός ερευνητικού προτύπου για την Ελλάδα π.χ. πάνω στην πολιτική της κουλτούρα, βασίζεται σε άλλες ανάλογες μελέτες που έγιναν στη Γαλλία, την Ιταλία κλπ. — και μάλιστα, εκ των υστέρων, η «αληθοφάνεια» των παρατηρήσεών μας ενισχύεται με αντίστοιχες παρατηρήσεις που έχουν γίνει σε άλλες χώρες.

Μια τέτοια προσέγγιση θεωρείται επιστημονική. Υπάρχουν όμως και οι σκεπτικοί που αμφισβητούν την επιστημονικότητά της, όπως είναι η

περίπτωση του Alasdair MacIntyre.³ Θα επικεντρώσω την προσοχή μου στον τελευταίο, διότι σπάνια έχει διατυπωθεί κατά της ίδιας της αρχής της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης τόσο ριζοσπαστική κριτική. Επιπλέον, η κριτική του MacIntyre είναι από τις πιο συζητημένες και συνδέεται με γενικότερα προβλήματα επιστημονικής γνώσης. Η τυχόν αποδοχή της θα σήμαινε την ακυρότητα όχι μόνο της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης, αλλά και πολλών άλλων τομέων γνώσης στις κοινωνικές επιστήμες.

Η αντίρρηση του MacIntyre στους ισχυρισμούς επιστημονικότητας της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης δεν αναφέρεται στη δυνατότητα ή χρησιμότητα συγκρίσεων αλλά στη νομιμότητα των δια-πολιτιστικών νομοτελειικών γενικεύσεων. Θα εξηγήσω στη συνέχεια ότι οι γενικεύσεις αυτές είναι αναγκαίο να δικαιούμεθα να τις κάνουμε, αλλά δεν μπορεί να στηριχθεί η περαιτέρω έρευνα σε επιστημονικά βάσιμο υπόβαθρο γνώσης. Με τη διαφορά ότι οι γενικεύσεις αυτές, αντίθετα απ' ό,τι ισχυρίζεται ο MacIntyre στο δεύτερο σκέλος των αντιρρήσεών του, μπορεί να γίνουν με αφητηρία το ορθολογικό πρότυπο συμπεριφοράς στην πολιτική.

Η πρώτη αντίρρηση του MacIntyre είναι ότι οι γενικεύσεις στην επιστήμη δεν μπορεί να είναι απλώς και μόνο διαπιστώσεις τάσεων ή συσχετισμών, αλλά οφείλουν να έχουν θεωρητική στήριξη που να εξηγεί τα αίτια αυτής της τάσης ή του συσχετισμού.⁴ Αυτό ισχύει για τις φυσικές επιστήμες, όπου η αρχή της ενότητας της φυσικής πραγματικότητας μας επιτρέπει να κάνουμε τέτοιες γενικεύσεις. Κατά το συγγραφέα, όμως, δεν ισχύει το ίδιο για την κοινωνική πραγματικότητα.

Ας εξετάσουμε την επιχειρηματολογία του.

Ο MacIntyre υποστηρίζει πως υπάρχουν γενικεύσεις de facto και γενικεύσεις με (υποτιθέμενη) καθολική ισχύ. Ας πάρουμε δύο γενικού τύπου επιστημονικές προτάσεις:

(1) «Όλα τα *παρατηρημένα* χ υπό συνθήκες Α συμπεριφέρονται με τρόπο m».

3. «Is a Science of Comparative Politics Possible?». Στο Peter Laslett, W.G. Runciman και Quentin Skinner (επιμ.), *Philosophy, Politics and Society* (4th series, 1972), Blackwell, Οξφόρδη, 1972, σελ. 8-26. Ανατύπωση από το Alasdair MacIntyre, *Against the Self-Images of the Age. Essays on Ideology and Philosophy*, Duckworth, Λονδίνο, 1971.

4. Κατά τον MacIntyre, πρέπει να υπάρχει ενοποιητική εξήγηση μέσω κάποιας θεωρίας για να δεχτούμε μια επιστημονική γενίκευση. Έτσι, οι γενικεύσεις του νόμου του Boyle και του Charles (της αλλαγής του όγκου των αερίων σε συνάρτηση με την πίεσή τους και τη θερμοκρασία τους) εξηγούνται με βάση την κινητική θεωρία των αερίων. Τέτοιες θεωρίες όμως δεν υπάρχουν πίσω από τις γενικεύσεις που προσπαθεί να σχηματίσει η συγκριτική πολιτική επιστήμη, υποστηρίζει ο MacIntyre (σελ. 8-9). Ακόμα και αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι οι γενικεύσεις προϋπάρχουν της ενοποιητικής θεωρίας (π.χ. της κινητικής θεωρίας των αερίων, στην περίπτωση των γενικεύσεων του Boyle), το πρόβλημα της επιβεβαίωσης (επίρρωσης) παραμένει: η γενίκευση δεν μπορεί να αρκασθεί στο γεγονός ότι δεν έχουν βρεθεί αντι-παραδείγματα που να διαψεύδουν την αρχική γενίκευση: πρέπει και να στηρίζεται σε κάποια συστηματική θεωρία που να την εξηγεί (σελ. 13).

(2) «Όλα τα χ υπό συνθήκες A συμπεριφέρονται με τρόπο m ».

Αυτό που τονίζεται εδώ δεν αφορά το λογικό status της επαγωγής, αλλά τη διάκριση που πρέπει να γίνεται ανάμεσα σε *de facto* γενικεύσεις του τύπου (1) και «νομοτελειακές» γενικεύσεις του τύπου (2). Μπορώ κάλλιστα να κάνω την πραγματολογική παρατήρηση (1), αλλά το πέρασμα στο (2) νομοποιείται μόνον αν διαθέτω μια θεωρία που να εξηγεί την (1) ως αποτέλεσμα της ισχύος της (2). Τότε έχουμε να κάνουμε μ' ένα νόμο: όχι με την έννοια ότι ένας τέτοιος νόμος είναι βέβαιος και ότι έχει το λογικό status της θετικής γνώσης, αλλά ότι το —έστω— υποθετικό status της γνώσης στην οποία εντάσσεται έχει γενική ισχύ.

Ο MacIntyre υποστηρίζει ότι όσον αφορά τους φυσικούς νόμους, έχουμε τη δυνατότητα πέρασματος από το (1) στο (2), εφόσον διαθέτουμε επαρκείς ενδείξεις για τη διατύπωση νόμου — εφόσον οι παρατηρήσεις μας για τη σχέση του A με τα m έχουν γίνει σε ποικίλες περιβαλλοντικές συνθήκες, μέσα όμως στα όρια του χ . Αυτή η δυνατότητα μας προσφέρεται από τη γενικότερη ισχύ της παραδοχής σύμφωνα με την οποία η *δομή της φύσης* είναι τέτοια που μας επιτρέπει αυτό το πέρασμα, εφόσον οι νομοτελειές της έχουν αυτήν τη γενική μορφή που περιέχεται στη (2) και την οποία ζητούμε να καθορίσουμε ως προς χ και A , και έχουμε βάσιμους λόγους να πιστεύουμε ότι έχουμε φτάσει στο κατώφλι της ανακάλυψης, όταν αποφασίσουμε να διατυπώσουμε την (1).

Ωστόσο, το πρόβλημα που γεννάται εδώ είναι, κατά τον MacIntyre, ότι η *κοινωνική πραγματικότητα* δεν επιτρέπει την υιοθέτηση της αρχής της ενότητας, σε αντίθεση με τη φυσική πραγματικότητα, η οποία λόγω της ισχύος αυτής της αρχής μας επιτρέπει αυτήν τη διαδικασία αναζήτησης και ανακάλυψης. Δεν συμβαίνει το ίδιο με την κοινωνία. Ορισμένες διαπιστωμένες τάσεις στην πολιτική κοινωνιολογία δεν έχουν το χαρακτήρα νόμου, διότι υπάρχουν αναιρετικά παραδείγματα. Λόγου χάρι, η θεωρία της σύγκλισης των πολιτικών των δύο κύριων κομμάτων σε οποιοδήποτε δικομματικό πολιτικό σύστημα, δεν ισχύει παντού και πάντα, παρά το γεγονός ότι υπάρχει και γι' αυτό θεωρητική στήριξη και όχι απλώς πραγματολογική διαπίστωση. Η εξήγηση που δίνεται είναι ότι το καθένα από τα δύο μεγάλα κόμματα προσπαθεί να αποσπάσει οπαδούς από το άλλο στον πολιτικό χώρο όπου υπάρχει μεγαλύτερη επαφή μεταξύ τους και όχι στους αντίπαλους πόλους, όπου η αντίθεση στις πολιτικές τους είναι εντονότερη. (Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας αναφέρεται στην Ελλάδα της περιόδου 1965-67, θεωρώντας ότι αποτελεί κατάλληλο αναιρετικό αντι-παραδείγμα στη θεωρία αυτή.)

Το επιχείρημα του MacIntyre εδώ είναι ότι οι συνθήκες χ υπό τις οποίες ισχύει μια τέτοια θεωρία διαφέρουν *ριζικά* μεταξύ τους. Ενώ όσον αφορά τους φυσικούς νόμους οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις συνθήκες αυτές δεν αλλοιώνουν τη βασική θεωρία, λόγω της ισχύος της γενικής αρχής της *ενότητας της φύσης*, στην κοινωνία τα πράγματα διαφέρουν, διότι οι διαφορετικές αντιλήψεις καιπίστεις που επικρατούν ανάμεσα σε διαφορετικά κοινωνικά σύνολα των διαφόρων κοινωνιών όσον αφορά τους θεσμούς, διαφέρουν *ριζικά* μεταξύ τους, και ως εκ τούτου διαφέρουν εξίσου ριζικά και οι αναμενόμενες συμπεριφορές τους. Εδώ η κριτική του MacIntyre, αλλά και πολλών άλλων, στην έννοια της

πολιτικής κουλτούρας φτάνει στο ριζοσπαστικότερο συμπέρασμά της, αφού ισχυρίζεται πως είναι αδύνατο να κατανοήσουμε την πολιτική συμπεριφορά πολλαπλών κοινωνικών συνόλων, επειδή δεν είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τα *συστήματα πίστης* που την εμπνέουν. Αλλά ακόμα και αν μπορούσαμε να τα κατανοήσουμε, κατά τον MacIntyre, *πάλι* δεν θα ήμασταν σε θέση να συγκρίνουμε μεταξύ τους πολιτικές συμπεριφορές ή/και κουλτούρες, εφόσον ως *ενιαία συγκροτήματα πίστης/πράξης* σχηματίζουν ολότελα ασύμμετρες μεταξύ τους οντότητες, γνωστικά αδιαφανείς για τον εξωτερικό παρατηρητή.

Ο λόγος γι' αυτό εντοπίζεται από τον MacIntyre στη διαφορά *νόημα*-τος που έχει μια ιδέα σε διαφορετικές ανθρώπινες κοινότητες. Και αφού για να λειτουργήσει αυτή η ιδέα ως θεσμός ή κοινωνική ή πολιτική πρακτική, πρέπει να υπάρξει κάποια συγκροτηματική ενότητα ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας όσον αφορά αυτήν την πρακτική ή το θεσμό, το περιεχόμενο της πίστης τους, το οποίο έχει *διαφορετικό νόημα* σε διαφορετικές κοινότητες, καθιστά ριζικά διαφορετικές μεταξύ τους και τις αντίστοιχες συμπεριφορές. Επειδή δεν είναι δυνατό να ξεχωρίσει κανείς το αντικείμενο μιας συμπεριφοράς από την ίδια τη συμπεριφορά, δεν μπορεί να γίνει μια ξεχωριστή μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς, αυτονομημένη από τους θεσμούς και την πολιτική πρακτική.⁵

Εδώ ο MacIntyre παραθέτει ένα παράδειγμα δανεισμένο από το έργο των Almond και Verba⁶ που αφορά τη διαφορά στη συμπεριφορά των Ιταλών, συγκριτικά με τους Γερμανούς και τους Αγγλους, που διαπιστώνουν στη μελέτη τους οι συγγραφείς. Οι Ιταλοί, υποστηρίζεται, είναι λιγότερο ταυτισμένοι με την κυβέρνησή τους απ' ό,τι οι Αγγλοι και οι Γερμανοί. Αυτό το συμπεραίνουν οι συγγραφείς, συνεχίζει ο MacIntyre, από το γεγονός ότι στις ερωτήσεις που τους ετέθησαν οι Ιταλοί τοποθέτησαν τις πράξεις της κυβέρνησής τους πολύ χαμηλά σ' έναν κατάλογο που τους ζητούσε να ιεραρχήσουν ορισμένα θέματα ανάλογα με την υπερηφάνεια που τους ενέπνεαν.

Αλλά η έννοια της υπερηφάνειας είναι ίδια στις τρεις εθνικές κουλτούρες που εξετάζουν οι συγγραφείς; Στην Ιταλία η έννοια της υπερηφάνειας είναι συνυφασμένη με την έννοια της τιμής (κυρίως στο Νότο). Αν τους ερωτούσαν τι είναι το σημαντικότερο αντικείμενο σωματισήματος

---

5. Ο MacIntyre υποστηρίζει (σελ. 10) πως η κατανόηση της *συμπεριφοράς* που μπορεί να έχει ένα άτομο ή μια ομάδα ανθρώπων εξαρτάται από την κατανόηση του *αντικειμένου* αυτής της συμπεριφοράς: για να κατανοήσω την ιδέα του φόβου (αν υποθέσουμε ότι ο ίδιος δεν γνωρίζω το συναίσθημα), προϋποτίθεται ότι κατανώ τι σημαίνει κίνδυνος, βλάβη κλπ. Δεν μπορεί κανείς να κατανοήσει το πρώτο ανεξάρτητα και ξεχωριστά από το δεύτερο. Το ερώτημα, συνεπώς, είναι πού απευθύνεται αυτή η συμπεριφορά; Με ποια πρακτική ή με ποια κατάσταση συνδέεται έξω από το υποκείμενο στην οποία την αποδίδουμε; Συγκριτικές γενικές ερωτήσεις πάνω σε στάσεις που μπορούν να έχουν τα υποκείμενα, προϋποθέτουν ότι έχει λυθεί το πρόβλημα της δυνατότητας συγκριτικών γενικεύσεων πάνω σε θεσμούς και πρακτικές. Γι' αυτό και η έννοια της πολιτικής κουλτούρας είναι εξαρτώμενη και παρασιτική της έννοιας της πολιτικής πρακτικής.

6. Gabriel Almond και Sidney Verba, στο ίδιο, σελ. 102-5.

τιμής γι' αυτούς, πολλοί Ιταλοί θα απαντούσαν πιθανότατα κάτι σε σχέση με τη σεξουαλική αγνότητα της εγγύτερης τους συναισθηματικά γυναικάς (μητέρας, αδελφής, συζύγου, μνηστής ή παλλακίδας), κάνοντας έτσι μια σύνδεση ξένη προς τα διανοήματα των περισσότερων Αγγλων: η *οικογένεια* και οι αξίες της οποίας είναι φορέας, παίζει εντελώς διαφορετικό ρόλο στην Ιταλία συγκριτικά με την Αγγλία, τουλάχιστον για την εποχή που εξετάζεται στη μελέτη των Almond και Verba (1958-61). Τα συναισθήματα για τα οποία ερωτώνται Αγγλοι και Ιταλοί, καθώς και οι αρετές που τα εμπνέουν, ενσωματώνονται σε διαφορετικούς θεσμούς, π.χ. στην οικογένεια στην Ιταλία, και στο πολιτικό σύστημα στην Αγγλία.

Το πρόβλημα που έχουμε να αντιμετωπίσουμε είναι οι ασύμμετρες μεταξύ τους καταστάσεις, στις οποίες πρέπει να βρούμε κάποια *μονάδα* που να είναι συγκρίσιμη μεταξύ διαφορετικών μεταξύ τους πολιτισμών ή εθνών και η οποία να επιτρέπει τις αιτιακές γενικεύσεις (causal generalizations), (σελ. 11). Και η *πολιτική συμπεριφορά* του καθενός δεν προσφέρεται ως τέτοια μονάδα, διότι δεν είναι ανεξάρτητη από τους θεσμούς και τις πολιτικές πρακτικές. Από την άλλη πλευρά οι θεσμοί και οι πρακτικές περιλαμβάνουν τη στάση στην πολιτική, τις περισσότερες φορές, διότι δεν μπορεί να λειτουργήσει κανένας θεσμός και δεν υφίσταται πολιτική πρακτική ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά ή την πίστη που έχουν οι φορείς σ' αυτόν.

Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να απομονωθεί η πολιτική συμπεριφορά ως αυτόνομο και ουδέτερο θέμα επιστημονικής αναζήτησης, με γενικά χαρακτηριστικά που να τα μελετά κανείς ανεξάρτητα από την πίστη των υποκειμένων.⁷

Η δεύτερη αντίρρηση του MacIntyre όσον αφορά την επιστημονικότητα των πορισμάτων της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης είναι η ακόλουθη. Ας υποθέσουμε, λέει ο MacIntyre (σελ. 15), ότι ορισμένες φορές βρίσκουμε περιπτώσεις όπου ισχύουν «νόμοι» στις κοινωνικές επιστήμες, δηλαδή κάποια τάση, θεωρητικά θεμελιωμένη και χωρίς αναίρετικά αντιπαραδείγματα. Λόγου χάρι η διαπίστωση ότι σε δημοτικές εκλογές στις μεγάλες πόλεις, όταν ισχύει κάποια μορφή πλειοψηφικού, επικρατεί αργά ή γρήγορα το δικομματικό σύστημα. Η λειτουργία της αρχής αυτής έχει διαπιστωθεί στην περίπτωση των ΗΠΑ, αλλά είναι δυνατό να φανταστούμε ότι επιβεβαιώνεται και σε άλλες περιοχές με διαφορετική πολιτική παράδοση.

Σε μια τέτοια περίπτωση, πάλι δεν μπορούμε να πούμε ότι καταλήγουμε σε καθολικού τύπου γενικεύσεις, σε «νόμους» που λειτουργούν ανεξάρτητα από τις επιμέρους παραδόσεις ή πίστεις με τις οποίες επενδύουν

7. Αν επρόκειτο να δεχτούμε πως οι ίδιοι φυσικοί νόμοι υπόκεινται σε αλλαγή, λέει ο Karl Popper, η ίδια αλλαγή δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί με νόμους αλλά θα ήταν αποτέλεσμα κάποιας θαυματουργικής διεργασίας. Βλ. Karl Popper, *The Poverty of Historicism*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο, 1957, σελ. 103. Βλ. επίσης του ίδιου, *The Logic of Scientific Discovery*, Hutchinson, Λονδίνο, 1959, σελ. 252-53, πάνω στη διαφορά μεταξύ της αρχής της ενότητας της φύσης και της αρχής του αμετάβλητου των φυσικών νόμων.

ται οι θεσμοί και από το νόημα που έχουν οι τελευταίοι για τα μέλη μιας κοινότητας. Και δεν είναι «νόμοι», υποστηρίζει ο MacIntyre, διότι η ισχύς της αρχής δεν οφείλεται σε νομοτέλεια της πολιτικής συμπεριφοράς, αλλά στη ανθρωπίνη ορθολογικότητα: υπό συνθήκες λειτουργίας της τελευταίας, είναι εύλογο οι ψηφοφόροι, στην προκειμένη περίπτωση, να αποφύγουν την «απώλεια» της ψήφου τους, και να την κατευθύνουν σε έναν από τους δύο επικρατέστερους υποψήφιους. Επομένως, καταλήγει ο MacIntyre, οι δια-πολιτιστικές γενικεύσεις πάνω στην πολιτική συμπεριφορά δεν μπορεί να έχουν τον καθολικό χαρακτήρα των φυσικών νόμων — είναι ανεπίδεκτες ικανοποιητικών εμπειρικών επιρροών —, και αν τον έχουν, θα είναι αποτέλεσμα της λειτουργίας μιας γενικότερης αρχής, δηλαδή της ορθολογικότητας, η οποία δεν βασίζεται σε εμπειρικές επαληθεύσεις οποιασδήποτε φύσεως, δεδομένου ότι η ισχύς της είναι άνευ όρων «σε όλους τους δυνατούς κόσμους».

Μ' άλλα λόγια, αυτό που υποστηρίζει ο MacIntyre είναι ότι όσον αφορά τις γενικεύσεις της πολιτικής επιστήμης και γενικότερα των κοινωνικών επιστημών, θα συμβαίνει ένα από τα δύο: είτε θα έχουν αναλυτική ισχύ, δηλαδή θα είναι όπως οι «νόμοι» της οικονομικής επιστήμης, που δεν προβλέπουν πώς θα συμπεριφερθεί ο ατομικός ή συλλογικός λήπτης αποφάσεων, αλλά ορίζουν τις αποφάσεις αυτές υπό συνθήκες ορθολογικότητας, είτε θα είναι απόρροια κάποιας συνθετικής πρότασης για την πραγματικότητα, οπότε εκεί δεν μπορεί να έχουν την ίδια επιβεβαιωτική ισχύ με αντίστοιχες συνθετικές προτάσεις που αφορούν τη φυσική πραγματικότητα, εφόσον η πολυμέρεια των πίστων όσον αφορά τους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς δεν επιτρέπει την υιοθέτηση κοινού σύγκρισης.

2. Η ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ. ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΙΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Ας εξετάσουμε τώρα τις δύο αντιρρήσεις του MacIntyre για να δούμε κατά πόσον ευσταθούν. Η πρώτη αντίρρησή του αφορά την αναντιστοιχία των κοινωνικών επιστημών με τις φυσικές. Ομως οι φυσικές επιστήμες δεν λειτουργούν με τον τρόπο που ισχυρίζεται ο βρετανός συγγραφέας. Δεν αρχίζουν με de facto γενικευτικές παρατηρήσεις τύπου (1) με σκοπό να φτάσουν επαγωγικά σε καθολικές γενικεύσεις τύπου (2), διότι η επαγωγή είναι έτσι κι αλλιώς αθέμιτη και απορριπτέα ως μέθοδος σκέψης.⁸ Αλλά πέρα από το προβληματικό λογικό status της επαγωγής

8. Πάνω σ' αυτό δεν είναι δυνατό να επεκταθώ. Θα επικαλεσθώ μόνον το έργο του Karl Popper, κυρίως το *Logic of Scientific Discovery* (1934, 1959) αλλά και τις μετέπειτα εργασίες του στην εξελικτική επιστημολογία μετά τη δημοσίευση του *Objective Knowledge* το 1972, που καθιστούν τη αντι-επαγωγική του επιστημολογία εμπειρικά ελέγξιμη, εφόσον ανάγεται σ' έναν τρόπο πρόσκτησης και ανάπτυξης της γνώσης για όλα τα έμβια όντα, που αποτάσσει την επαγωγική

γής, που ο MacIntyre δεν το λαμβάνει υπόψη του, όπως και πολλοί που τον ακολουθούν σ' αυτήν τη γραμμή, υπάρχει και το πρόβλημα της αρχής της ενότητας της φύσης: δεν είναι αλήθεια ότι ο φυσικός επιστήμονας δέχεται πάντοτε την αρχή αυτή, ούτε ότι η υιοθέτησή της είναι αναγκαία για την ανακάλυψη φυσικών νόμων.

Στη θέση αυτής της αρχής, μπορούμε να προτάξουμε την αντίστοιχη αρχή του *αμετάβλητου των φυσικών νόμων*: ο τρόπος με τον οποίο *ορίζουμε* έναν φυσικό νόμο απαιτεί ο νόμος αυτός να είναι αμετάβλητος στο χώρο και το χρόνο· αλλιώς θα έπρεπε να δεχτούμε πως οι νόμοι της φύσης αλλάζουν με το χρόνο και το χώρο, οπότε δεν θα υπήρχε λόγος να προβληματιζόμαστε για νέα φαινόμενα που παρατηρούμε, εφόσον η ευκολότερη και πληρέστερη εξήγηση θα συνίστατο στο να δεχτούμε ότι άλλαξε ο φυσικός νόμος με τη μετάβαση σε άλλη χωροχρονική περιοχή. Κατά συνέπεια, μπορεί να υποστηριχθεί πως η αρχή της ενότητας της φύσης είναι μια «μεταφυσική ερμηνεία» ενός γενικού κανόνα που εμείς δημιουργούμε, δηλαδή της επιστημολογικής απαίτησης οι νόμοι που ανακαλύπτουμε στη φύση να είναι αμετάβλητοι και καθολικής ισχύος.⁹

Αυτό σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι η διαφορά ανάμεσα στις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες δεν προσβάλλει την αρχή της μεθοδολογικής ενότητας των επιστημών, εφόσον και στα δύο πεδία μπορούμε να εφαρμόσουμε το υποθετικο-παραγωγικό πρότυπο εξήγησης των φαινομένων.

Η διαφορά ανάμεσα στις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες δεν συνίσταται στο ότι στην πρώτη περίπτωση, σε αντίθεση με τη δεύτερη, ισχύει η αρχή της ενότητας της φύσης, αλλά στο γεγονός ότι στις κοινωνικές επιστήμες έχουμε να κάνουμε με θεσμούς και παραδόσεις, με τη γενικότερη έννοια, που ξεπερνούν τις προθέσεις και τα κίνητρα των ατόμων, και ότι οι αιτιακές συνδέσεις που καλούμαστε να καθορίσουμε ανάμεσα στα φαινόμενα είναι αξεχώριστες από το γεγονός ότι κάθε άτομο παίρνει αποφάσεις προσπαθώντας να επιλύσει συγκεκριμένα προβλήματα στο πλαίσιο αυτών των θεσμών και παραδόσεων — που αποτελεί το *κοινωνικό* σε αντίθεση με το *φυσικό* περιβάλλον, στο οποίο ο άνθρωπος χρειάζεται να προσαρμόζεται.

Η *αυτονομία της κοινωνιολογίας* συνίσταται στο γεγονός ότι η προσπάθεια προσαρμογής του ανθρώπου δεν ανάγεται σε ψυχολογικούς νόμους. Η ίδια του η προσπάθεια προσαρμογής έχει «απροόριστες συνέπειες», δηλαδή μη επιδιωκόμενα αποτελέσματα που παγώνουν για ένα διάστημα καταστάσεις και αλλάζουν το φυσικό περιβάλλον, οπότε με τη σειρά τους γίνονται αντικείμενα μελέτης από τον κοινωνιολόγο και τον πολιτικό επιστήμονα.

Και η συγκριτική πολιτική επιστήμη, υπό τις συνθήκες αυτές, είναι

εκμάθηση ως «λαμαρκιανή» πλάνη. Βλ. Peter Munz, «DNA, Falsification and Dogmatism: Continuities and Discontinuities in Popper's Evolutionism», στο ETC., 42, 3 1985, σελ. 228-53. Επίσης Mario Bunge, «The Mind-Body Problem in an Evolutionary Perspective», Cibe Foundation Series, 1976, σελ. 53-63.
9. Βλ. *Logic of Scientific Discovery*, όπ.π., σελ. 253.

δυνατή, εφόσον προβάλλει υποθέσεις και δοκιμάζει στη συνέχεια το βαθμό γενικότητάς τους. Η διαφορά είναι ότι, επειδή η πολιτική επιστήμη δεν έχει την ωριμότητα και τον πλούτο άλλων επιστημών, κυρίως φυσικών, δεν διαθέτει το αναγκαίο γνωστικό υπόβαθρο για να σχηματίσει υποθέσεις τις οποίες στη συνέχεια μπορεί να ελέγξει εμπειρικά. Το αποτέλεσμα είναι ότι χρειάζεται να γίνουν πολλές ακόμα έρευνες που θα προσφέρουν υλικό για το σχηματισμό επιστημονικών υποθέσεων.

Η δεύτερη αντίρρηση του MacIntyre αφορά τη θέση της ανθρώπινης ορθολογικότητας στη διατύπωση κοινωνικών «νόμων». Αλλά οι μόνοι νόμοι που είναι δυνατό να διατυπωθούν στις κοινωνικές επιστήμες είναι αυτοί. Λόγου χάρι ο «νόμος» της προσφοράς και της ζήτησης στην οικονομική επιστήμη. Με ποια έννοια είναι «νόμος»; Ασφαλώς δεν σημαίνει ότι ο «νόμος» αυτός λειτουργεί παντού και πάντοτε. Προϋποθέτει, πριν απ' όλα, την ύπαρξη και την ορθή οργάνωση μιας αγοράς, πράγμα που δεν συμβαίνει πάντοτε. Προϋποθέτει ότι οι αγοραστές και οι πωλητές συμπεριφέρονται «ορθολογικά», ότι οι πρώτοι θα αγοράσουν από εκεί όπου το ίδιο προϊόν πουλιέται φθηνότερα, ενώ οι δεύτεροι θα προσπαθήσουν να πουλήσουν σ' εκείνους που τους προσφέρουν περισσότερα, και όχι με άλλα κριτήρια ή προτιμήσεις. Μ' άλλα λόγια, προϋποθέτουμε τη λειτουργία ενός μοντέλου και εξηγούμε κάθε απόκλιση από το συγκεκριμένο μοντέλο (αν είναι επαρκές) ως μεταβολή στις αρχικές συνθήκες που προϋποθέσαμε. Και στις φυσικές επιστήμες κατασκευάζουμε μοντέλα ή διαγράμματα για να εξηγήσουμε π.χ. το επαναλαμβανόμενο φαινόμενο των σεληνιακών εκλείψεων. Τα μοντέλα αυτά λειτουργούν ως «μηδενική αρχή» και χρησιμεύουν μόνον ως βάση για κάποια εξήγηση, και όχι ως πλήρης εξήγηση ενός φαινομένου.

Το κυριότερο σ' αυτήν την αρχή της ορθολογικότητας είναι ότι την υιοθετούμε όχι μόνον *a priori*, αλλά έχοντας εκ των προτέρων πλήρη επίγνωση του γεγονότος πως είναι λανθασμένη. Την υιοθετούμε ως μια «μηδενική αρχή»: δεν εξηγεί τίποτε, ούτε αποτελεί ελέγξιμη υπόθεση. Μας επιτρέπει, όμως, να δούμε *κατ' αρχήν* γιατί υπό ορισμένες συνθήκες επικρατεί αυτό το φαινόμενο (ή τείνει να επικρατήσει), και μας προτρέπει να δώσουμε πρόσθετες εξηγήσεις στις περιπτώσεις όπου συμβαίνει το αντίθετο.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΟΣΟΝ ΑΦΟΡΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ ΕΚΚΕ

Έχοντας αυτές τις αρχές υπόψη, θα ήθελα να σταθώ κάπως επιλεκτικά σε ορισμένες πλευρές της έρευνας πάνω στην πολιτική συμπεριφορά των Ελλήνων που πραγματοποίησε το ΕΚΚΕ. Θα επικεντρώσω την προσοχή μου στο άρθρο του Τάκη Καφετζή, διότι ο θεωρητικός του προσανατολισμός έχει μεγαλύτερη συνάφεια με τα προηγούμενα.

Μια ιδιαιτερότητα του Έλληνα που επισημαίνεται σε διάφορες εκφάνσεις της είναι η μεγαλύτερη πολιτικοποίηση σε σχέση με τους Ιταλούς, Ισπανούς και Πορτογάλους, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον που έχει για την πολιτική, η μεγαλύτερη διάθεση για ενημέρωση, και η θετική αξιολογική φόρτιση που αποδίδει στην πολιτικοποίηση και το πολιτικό ενδιαφέρον.

Όσον αφορά τον ημερήσιο τύπο, η Ελλάδα έρχεται πρώτη με 46,7% (Πίνακας 1, σελ. 28), με σημαντική διαφορά από την Ιταλία, που έρχεται δεύτερη με 32,7%. Αλλά, όπως σωστά τονίζει ο Τ. Καφετζής, πρέπει να λάβει κανείς υπόψη του τον ιδιαίτερο ρόλο που παίζουν οι ελληνικές εφημερίδες στη διατήρηση του «τριμπαλιστικού» κλίματος (του τύπου «εμείς/αυτοί») (σελ. 29), καθώς και άλλες ιδιομορφίες του ελληνικού τύπου, που δεν απαντώνται, κατά πάσαν πιθανότητα, στον ξένο, και επομένως διαφοροποιούν το ρόλο που παίζει στην κοινωνική ζωή ο πρώτος έναντι του δεύτερου. Ωστόσο, προσπαθώντας να δώσει πρόσθετες εξηγήσεις γι' αυτό το φαινόμενο, ο συγγραφέας της μελέτης προχωρεί σε άλλες συσχετίσεις (σελ. 30): μόρφωση, φύλο, κ.ά.

Εδώ όμως είναι ανάγκη να συνειδητοποιήσουμε ότι πέρα από την εξεύρεση ικανοποιητικών συντελεστών συσχέτισης ($r=0,41$ και $\gamma=0,51$), πρέπει να διατυπώνουμε ή να προϋποθέτουμε κάποια θεωρία που να εξηγήει το κάθε φαινόμενο: δυνατότητα ανάγνωσης εφημερίδας που μεγαλώνει με το επίπεδο μόρφωσης, περιθωριακότητα της γυναίκας σε ορισμένες κοινωνικές τάξεις κλπ.: αυτές οι «θεωρίες» είναι επίσης προς διερεύνηση. Χωρίς πρόσθετη διερεύνηση δεν μας επιτρέπεται να κάνουμε παρά διαπιστώσεις συσχετισμών, ενώ η επιστημονική εξήγηση απαιτεί προσδιορισμό αιτίου και αιτιατού.

Το ίδιο ισχύει βέβαια και για το πολιτικό ενδιαφέρον του Έλληνα, που είναι μέσα στα υψηλότερα στην Ευρώπη (βλ. Πίνακα 5, σελ. 39), καθώς και τη διάθεση του Έλληνα απέναντι στην πολιτική, που είναι πολύ θετικότερη συγκριτικά με τους Ισπανούς, Ιταλούς και Πορτογάλους (Ελλάδα 56,7%, Ισπανία 15,8%, Ιταλία 14,4%, Πορτογαλία 10,8%). Γενικά, ισχύει η αρχή που περιγράφει ως εξής ο συγγραφέας του άρθρου:

«Ο υψηλός βαθμός ανάπτυξης σχέσεων επικοινωνίας, η έντονη πολιτικότητα και η επικυριαρχία των θετικών παραστάσεων στους πολίτες για τη σχέση τους προς την πολιτική συνιστούν τρεις βασικές πτυχές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας» (σελ. 46).

Πρέπει να συμφωνήσουμε μαζί του όταν λέει στη συνέχεια (σελ. 47) ότι αυτό πρέπει να συνδυαστεί με «δομικότερα» στοιχεία όσον αφορά τον ελληνικό χώρο, και τα οποία εγγράφονται στον τρόπο συνάρθρωσης του πολιτικού με το κοινωνικό. Χωρίς μια τέτοια γνώση, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τις αιτίες των πραγμάτων. Θα αρκούμαστε στο να κάνουμε πραγματολογικές διαγνώσεις.

Ετσι, όταν στο άρθρο αναφέρεται η «περιθωριακή πολιτικότητα των Πορτογάλων» (σελ. 52), τα δεδομένα που έχουμε γι' αυτούς είναι μόνον αριθμητικά: μας λείπει το γνωστικό υπόβαθρο που έχουμε για τη δική μας περίπτωση, ώστε να σχηματίσουμε υποθέσεις με σκοπό να εξηγήσουμε αυτήν την «περιθωριακή πολιτικότητα» ή απολιτικότητα τους. Καινούργιες έρευνες θα μπορούσαν να μας πληροφορήσουν πάνω σ' αυτό.

Θα ήθελα, ωστόσο, να διατυπώσω μια υπόθεση για το θέμα της πολιτικοποίησης που επικρατεί στην Ελλάδα και της θετικής ή αρνητικής στάσης απέναντι στην πολιτική. Η υπολανθάνουσα θεωρία είναι ότι τα συντηρητικά στοιχεία της κοινωνίας είναι τα λιγότερο πολιτικοποιημένα και, όπως γράφει ο Καφετζής, «υπάρχει συγκλίνουσα τάση στην καμπύλη ενδιαφέροντος μεταξύ των ψηφοφόρων της Ν.Δ. και όσων δεν

δήλωσαν πρόθεση ψήφου» (σελ. 46). Δεν θα επιμείνω στο γεγονός ότι η υπερφορτισμένη πολιτικά περίοδος της εποχής εκείνης μπορεί να διογκώνει το βαθμό πολιτικοποίησης όσο το βαρόμετρο των πολιτικών παθών ανεβαίνει το Μάιο του 1985. Εκείνο που θέλω να τονίσω για μία φορά ακόμα είναι πως η «ελαττωμένη» πολιτικοποίηση των συντηρητικών ψηφοφόρων μπορεί να μην εξηγείται αναγκαστικά από την απολιτική «φύση» της συντηρητικής ιδεολογίας, ούτε η «αυξημένη» πολιτικοποίηση της ριζοσπαστικής μερίδας της κοινής γνώμης από την «υψηλή» πολιτική συνείδηση που επιβάλλει η «φύση» της επαναστατικής ή ριζοσπαστικής ιδεολογίας. Η τάση αυτή, που διαπιστώνεται αρκετά συχνά, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες, θα μπορούσε υπό διαφορετικές συνθήκες να αντιστραφεί πλήρως. Δεν είναι «νόμος» μια τάση, αν και ένας «νόμος» μπορεί να εξηγήσει μια τάση. Στην προκειμένη περίπτωση δεν έχουμε ούτε λογικό κανόνα ούτε εμπειρικά διαπιστωμένη νομική αναγκαιότητα να υπάρχει αυτή η τάση παντού και πάντα. Στη λανθασμένη υπόθεση που προανέφερα και που υπολανθάνει στη βεβαίωση τέτοιων τάσεων ως ημι-νόμων πολιτικής συμπεριφοράς, θέλω να αντιτάξω μια άλλη υπόθεση, η οποία στην προκειμένη περίπτωση ενδέχεται να είναι εξίσου λανθασμένη με την πρώτη, αλλά δεν μπορεί να αποκλεισθεί a priori και —κυρίως— μπορούμε να φανταστούμε ότι θα μπορούσε να ισχύσει υπό άλλες συνθήκες. Παρατίθεται μόνον ως μία από πολλές δυνατές εναλλακτικές υποθέσεις με τις οποίες ο επιστήμονας προσπαθεί να εξηγήσει την πολιτική πραγματικότητα.

Όπως είναι γνωστό, η δύναμη της Ν.Δ. παρουσιάζεται αρκετά υποβαθμισμένη στο εν λόγω δείγμα, διότι ένα μεγαλύτερο μέρος εκείνων που δεν ήθελαν να απαντήσουν ανήκαν στη Ν.Δ. και ένιωθαν αμηχανία, φόβο, καχυποψία απέναντι στις ερωτήσεις. Αν η κυρίαρχη αριστερίζουσα ιδεολογία της εποχής εκείνης, μέσα στο συγκεκριμένο εκλογικό κλίμα του 1985, επικροτεί την υπερπολιτικοποίηση, λογικό είναι ότι τα κόμματα που την υποδέχονται (ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ και «λοιπές δημοκρατικές δυνάμεις», κατά το κοινώς ρηθέν) θα πουν «το πρέπει»: ότι η πολιτική είναι καλό πράγμα, ότι διαβάζουν συχνότερα εφημερίδες απ' ό,τι πραγματικά διαβάζουν, ότι είναι ικανοποιημένοι και δεν έχουν ενδοιασμούς για τον τρόπο που λειτουργεί το πολίτευμα κλπ.

Οι εκτός κρατούσας ιδεολογίας δεν είναι μόνον οι πολιτικά περιθωριοποιημένοι, αλλά και οι πολιτικά «ακομπλεξάριστοι», δηλαδή εκείνοι που δεν δεσμεύονται από τους ιδεολογικούς κανόνες που οροθετούν την «ορθή» πολιτική συμπεριφορά. Υπό άλλες συνθήκες, π.χ. υπερίσχυσης ενός αντικομμουνιστικού κλίματος (χωρίς έκτακτα μέτρα), είναι δυνατό να υποαντιπροσωπευόταν ο αριστερός παράγων και όσον αφορά τη στάση απέναντι στα κόμματα και την πολιτική. Τόσο η θεωρία αυτή που κατασκεύασα ως απλή υπόθεση, όσο και εκείνη που υιοθετεί ο Καφετζής, αλλά και πολλές άλλες, υπόκεινται σε έλεγχο. Όλες έχουν να κάνουν με την πολιτική κουλτούρα και εξηγούνται με αφετηρία το ορθολογικό μοντέλο συμπεριφοράς στο οποίο αναφέρθηκε παραπάνω.

Το ίδιο ισχύει κατά μείζονα λόγο και για τη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος (σελ. 56 κ.ε.). Στο σημείο αυτό δεν είναι ξεκάθαρο αν στο άρθρο του Καφετζή γίνεται σαφής διαχωρισμός μεταξύ ενός a priori

ορισμού της νομιμοποίησης και της εμπειρικής διακρίβωσής της:

«Όσο μεγαλύτερη είναι η ενσωμάτωση των πολιτών από την πολιτική και την κυβερνώσα τάξη και όσο εντονότερη είναι η εκ μέρους τους διεκδίκηση της γνώσης και του λόγου για την εν γένει πολιτική, τόσο μεγαλύτερη μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι η νομιμοποίηση του δεδομένου πολιτικού συστήματος» (σελ. 57-58).

Αυτός μου φαίνεται ότι είναι ένας ορισμός —και μάλιστα πολύ καλός— της νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος. Αλλά πιο κάτω ο Τ. Καφετζής αναφέρεται σ' αυτό ως «τάση πολιτικής συμπεριφοράς». Αν όμως είναι «τάση», τότε αποτελεί *συνθετική* αλήθεια προς εμπειρική διερεύνηση και όχι ορισμό.

Σ' αυτό δείχνει για μια ακόμη φορά τις δυσκολίες που έχει οποιαδήποτε μελέτη πολιτικής κουλτούρας: ο κίνδυνος σύγχυσης δεν προέρχεται πάντα ή κυρίως από το μελετητή αλλά από την ίδια τη φύση του θέματος, εφόσον στην προσέγγιση ενός άγνωστου αντικειμένου, που ως «γνωστική ήπειρος» αποτελεί *terra incognita*, αναγκάζεται κανείς να χρησιμοποιήσει έννοιες που και αυτές με τη σειρά τους υπόκεινται σε εμπειρική διερεύνηση για τον προσδιορισμό της καταλληλότητάς τους καθώς και της γενικότερης εφαρμοσιμότητάς τους.

Τελειώνοντας, θέλω να τονίσω ότι το σημαντικότερο, ίσως, από τα πορίσματα της έρευνας περί της υπερπολιτικοποίησης του Έλληνα είχε επισημανθεί και από άλλους μελετητές και είχε αναλυθεί μέσα από την παράδοση που δημιουργήθηκε από τη γένεση του ελληνικού κράτους και έπειτα. Η άρθρωση κράτους και κοινωνίας στην Ελλάδα είναι τέτοια, όπως έδειξε πριν από δέκα χρόνια στη μελέτη του ο Κ. Τσουκαλάς,¹⁰ που η πολιτικοποίηση του Έλληνα να είναι μοναδική στην Ευρώπη. Είναι ενδιαφέρον ότι αυτό έχει επιπτώσεις και στη γλώσσα που χρησιμοποιούμε — αν αληθεύει η αρχή σύμφωνα με την οποία η ίδια η γλώσσα διαμορφώνεται ανάλογα με τις ανάγκες, την οργάνωση του συλλογικού βίου μιας γλωσσικής κοινότητας. Τι είναι εκείνο, π.χ., που κάνει τον νεοέλληνα να χρησιμοποιεί τον όρο «πλειοψηφία» αντί του ορθότερου «πλειονότητα», όταν αναφέρεται σε συλλογικά σώματα που δεν έχουν καμία σχέση με την ψήφο, όπως «η πλειοψηφία των ανδρών καπνίζει» ή «οι εφημερίδες είναι στη *συντριπτική* τους πλειοψηφία φιλοκυβερνητικές»; Ας σημειωθεί επιπλέον ότι, στην προκειμένη περίπτωση, το συμπαθητικό αυτό επίθετο που χρησιμοποιείται ειδικά —για να μην πω αποκλειστικά— ως αναφορά στις πλειοψηφίες, δείχνει, αν μη τι άλλο, τις διαθέσεις ή τους φόβους που συνδέονται με την εκλογική αναμέτρηση και το ψηφίζουν-μαυρίζουν του μέσου νεοέλληνα ψηφοφόρου, στο πλαίσιο της ιδιότητας πολιτικής μας «κουλτούρας».

Ας σημειωθεί ότι άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες δεν διαθέτουν τη δυνατότητα διάκρισης μεταξύ πλειονότητας και πλειοψηφίας, ενώ η νεοελληνική γλώσσα που τη διαθέτει, έχει θέσει τον πρώτο όρο σε οιονειή αχρησία και έχει επεκτείνει καταχρηστικά τη χρήση του δεύτερου όρου σε μη ψηφίζουσες οντότητες. Η πολιτική κουλτούρα αποτυπώνεται και

10. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977.

στη γλώσσα που χρησιμοποιούμε, πράγμα που το είχε διαπιστώσει και ο μεγάλος Ροΐδης στα «Είδωλα», το 1893, λέγοντας μεταξύ άλλων:

«Αί μὲν πρὸς τὰ γράμματα, τὴν ἐπιστήμην, τὴν τέχνην, καὶ πάσαν ἐν γένει πνευματικὴν ἀπόλαυσιν σχετιζόμεναι λέξεις ἀπομένουσιν ἀσήμαντα φωνήματα, ἔρημα ἐννοίας κελύφη, ἐνῶ ἄλλαι τινές, ὡς λ.χ. ἐγκάθετος, ἐπιρροή, πολιτικός φίλος, ἐπιτήδειος, ρεύμα, μαυρίζω, συναλλαγή, ἔχουσιν οὐ μόνον ἀκριβή ἀλλὰ καὶ ἰδιάζουσιν νεοελληνικὴν σημασίαν, ὡς συνδεόμεναι πρὸς τὰ μόνα ἱκανά νά συγκινήσωσι πράγματι τὸν ἀναγνώστην, ἀφοῦ μετὰ τούτων συνδέεται ἡ πλήρωσις παντός πόθου καὶ αὐτὸς ὁ ἐπιούσιος ἄρτος τῶν πλείστων τῶν Ἑλλήνων».

Μ' άλλα λόγια, ο Έλληνας, σύμφωνα με τον μεγάλο Συριανό λόγιο, είναι πολιτικοποιημένος διότι η ίδια του η ζωή εξαρτάται —ή νομίζει ότι εξαρτάται— από την πολιτική, και αυτό έχει καθοριστικές συνέπειες και στα νοήματα που αποκτούν οι λέξεις που χρησιμοποιεί, στο βαθμό που ανήκουν στην πολιτική του κουλτούρα.

Δεν μπορούμε παρά να θαυμάσουμε σήμερα το βάθος της σκέψης του Ροΐδη σε σχέση με ένα θέμα που τόσο μεγάλη σχέση έχει με το πρόβλημα που εξετάζουμε. Αντίθετα όμως από κάποια τάση εθνικής αυταρέσκειας που έχω την εντύπωση ότι διαπνέει τα πορίσματα της έρευνάς μας, ο Ροΐδης δεν μας δίνει καθόλου αυτό το μήνυμα. Και δυστυχώς για μας, εκατό σχεδόν χρόνια αργότερα, το μήνυμά του είναι ακόμα επίκαιρο.